

”יש פה משהו שמאפשר”¹: סטודנטים יהודים ו”אחרים” בתכניות התואר השני במכללת אורנים

דינה לרון ולילך לב ארי

תקציר

מחקר זה בחן את השתלבות ”האחרים” (סטודנטים ערבים) בתכניות התואר השני במכללה ובמרחב הציבורי שלה, ובעיקר בדק כיצד הם מאפיינים את האקלים המכללתי בהקשרים חברתיים-תרבותיים ואקדמיים. ניכר כי לתפיסת הסטודנטים (יהודים וערבים) קיימת השתלבות יחסית טובה של ”האחרים” באקלים החברתי-תרבותי המתקיים בתכניות התואר השני במכללה והם העידו שהם מרגישים שווים ומקיימים קשרים חברתיים טובים חוצי מגזר. האקלים החברתי-תרבותי נתפס על-ידי הסטודנטים כרב-תרבותי, פתוח ומכיל.

לצד זאת יש לציין כי המכללה נשלטת על-ידי ההגמוניה היהודית, בראש וראשונה כפועל יוצא מהמבנה הסקטוריאלי של מערכת החינוך בישראל אליה היא משתייכת. הגמוניה זו, כפי שעלה מדברי הסטודנטים, באה לידי ביטוי בהיבט האקדמי (בתכני ההוראה), ובשגרת החיים הבלתי-פורמלית במכללה (במאפיינים סימבוליים המזוהים עם תרבות קבוצת הרוב), הגורמים לתחושת ניכור מסוימת בקרב הסטודנטים ”האחרים”.

נראה כי לצד תחושות חיוביות לגבי האקלים החברתי-תרבותי, על המכללה, כגוף ארגוני, להשקיע מאמץ נוסף בהרחבת העיסוק בחינוך לרב-תרבותיות במסגרת התכניות האקדמיות ולשמש בכך כסוכנת חברות לסטודנטים, שבעתיד עשויים להוות סוכני שינוי בבתי הספר בהם הם מלמדים.

מילות מפתח: ”אחרים”, סטודנטים ערבים לתואר שני, אקלים חברתי-תרבותי, מפגשים בין-תרבותיים בקמפוס, רב-תרבותיות

ד”ר דינה לרון, אורנים, המכללה האקדמית לחינוך
פרופ’ לילך לב ארי, אורנים, המכללה האקדמית לחינוך

¹ מתוך ריאיון עם סטודנטית שהשתתפה במחקר

מבוא

המושג "אחרים" קשור ביחסי גומלין בין קבוצות שונות בחברה, כאשר כל אחד מאיתנו מעדיף קבוצה מסוימת ביחס לאחרות, בהתבסס, למשל, על דעות פוליטיות, יוקרה חברתית או סגנון חיים. במהלך יחסי גומלין בין קבוצות, אנשים מבחינים בין אלה שהם "משלנו" (ingroup) ל"אחרים" (outgroup). הקבוצה "שלנו" היא זו אליה חשים נאמנות והערכה והיא קיימת ביחס לקבוצה "האחרת" החיצונית, עימה מתחרים או כלפיה חשים התנגדות. מערכת יחסי הגומלין בין קבוצות הפנים - "משלנו", לקבוצות החיצוניות - "האחרות", מושתתת על העיקרון שלקבוצות הפנים יש מאפיינים מוצלחים ש"האחרות" חסרות אותם. מתחים בין הקבוצות השונות עשויים לחזק את גבולותיה של כל קבוצה ואת הזהות החברתית של חבריה, וכן להבנות יחסי כוח בין הקבוצות.² במושג "האחרים" באים, אם כן, לידי ביטוי יחסי קרבה או מרחק במרחב המשותף, וקיומו מאפשר לתחום את מרחבי ההשתייכות של כל אחת מהקבוצות.³ ערביי ישראל עונים להגדרה של "אחרים" בסביבה בה קיימת הגמוניה יהודית אינהרנטית, מצב המשתקף גם במוסדות להשכלה גבוהה האמורים לשרת את כלל האוכלוסייה. בתכניות התואר השני במכללת אורנים, יש שיעור גבוה של סטודנטים ערבים⁴ יחסית לשיעורם בכלל האוכלוסייה בישראל. הם אלו המהווים את קבוצת "האחרים" הבולטת בסביבה ההגמונית היהודית של המכללה.

מחקר זה בא לבחון כיצד משתלבים "האחרים", הסטודנטים הערבים, בתכניות התואר השני במכללה ובמרחב הציבורי שלה, ובעיקר כיצד הם מאפיינים את האקלים המכללתי בהיבט החברתי, התרבותי והאקדמי. חקר מקרה זה מבוסס על סטודנטים מבוגרים (יחסית לסטודנטים הלומדים לתואר ראשון), כולם עוסקים בחינוך, ויש בו כדי ללמד על יחסי גומלין בין קבוצת הרוב למיעוט או ל"אחרים". השאלה מה במכללה מאפשר את השילוב הקיים היא העומדת ביסודו של מחקר זה. ממצאי המחקר עשויים להוות תשתית למדיניות המכוונת לחיזוק קשרי גומלין בין קבוצת הרוב לקבוצת המיעוט ובכך להוות, באמצעות מוסמכי התכניות, סוכנת חברות משמעותית לרב-תרבותיות במערכות החינוך במגזר היהודי והערבי.

רקע תאורטי

"האחרים" במדינה דמוקרטית הם קטגוריה בחברת האזרחים. הקבוצה המחריגה היא זו שקובעת מי אינו יכול להשתייך אליה בשל היותו שונה, אחר. העיסוק במחקר בתחום זה דורש זהירות רבה במקרה שבו החוקרים, כמו במחקר הנוכחי, משתייכים לאחת הקבוצות (המחריגה או האחרת), ולכן הם נחשדים בחוסר אובייקטיביות.⁵ הגבולות המבדילים בין הקבוצות יכולים לנבוע מהשתייכות אתנית, דתית או לאומית שונה אך

² Macionis, 1997

³ Ahmed, 2000

⁴ כ-40%, ראו לב ארי, 2012

⁵ Krumer-Nevo & Sidi, 2012

גם ממאפיינים בעלי נראות כגון: שפה, צבע עור או לבוש.⁶ הקבוצה המחרגה קובעת את הגבולות בין הקבוצות ומי שאינו עונה להם מוחרג מהקבוצה, מקבל תיוג של "אחר", תיוג אשר לעתים קרובות מקבל משמעות של נחיתות.⁷ ההיסטוריה של המדינות והחברות הדמוקרטיות אכן מכירה מקרים רבים של החרגת קבוצות ותיוגן כנחותות על רקע מאפיינים כמו גזע, אתניות, דת ועוד.⁸ מכאן, שתהליך כינון ה"אחרים" (othering) עשוי להסתמך על תכונות חיצוניות והבדלים פיזיים, אך גם על מאפיינים לאומיים, ובמקרה של ערביי ישראל, זהו אופי ה"אחרות".⁹

הקמתה של מדינת ישראל וגלי העלייה שבאו בעקבותיה, הם תוצאה של המהפכה והאידיאולוגיה הציונית ששאפה להקים מדינת לאום יהודית. למימוש יעד זה צריך היה, כך סברו קובעי המדיניות, לגבש את המהגרים היהודים לכדי קבוצה בעלת מכנה משותף לאומי המטשטש את הבדלי המוצא והתרבות ביניהם (מדיניות "כור ההיתוך"), ויחד עם זאת להחריג מהם את ערביי ישראל, הלא יהודים, כ"אחרים". במציאות הארץ ישראלית שלפני קום המדינה נתפס הערבי כ"אחר האולטימטיבי" על-פי מספר קטגוריות: "[...] מראהו החיצוני, הפרימיטיביות שהוא מייצג לעומת המודרניות וכן, בהיותו האויב".¹⁰ אך דומה שמעמדו ככזה לא השתנה גם היום: "הוא ה'אחר' הבולט ביותר בזהות הישראלית-לאומית".¹¹ גישה זו אופיינית לתפיסת הלאומיות במדינות אירופה, כגון צרפת, השואפת לשמור על ייחוד לאומי ולהטמיע את ה"אחרים" בתרבות ההגמונית. בכך היא שונה מהגישה הרווחת בארצות הברית הרואה את עצמה כמדינת מהגרים ונותנת לגיטימציה לקיום קבוצתי של אוכלוסיות מיעוט בסביבה רב-תרבותית.¹²

לפי הגישה הרב-תרבותית, ההתייחסות אל "האחר" אמורה להיות מושתתת על כבוד והכרה בשוני, זאת לעומת שלילתו ו/או והתייחסות פטרנליסטית אליו.¹³ המייצרת מתחים ועימותים בין הקבוצות. הגישה האידיאולוגית של רב-תרבותיות רואה במגוון התרבויות הקיים בה משאב ונכס שהיא מעוניינת בהמשך קיומו והתפתחותו, ולכן "קיומה של שונות תרבותית אינו נתפס כאיום על הסולידריות החברתית או כפגיעה באיכויות לאומיות או 'אחרות'".¹⁴ התפיסה לחינוך לרב-תרבותיות בוחנת את השאלה האם לקבוצות השונות זו מזו מבחינת ההשתייכות האתנית והתרבותית, יהיה סיכוי שווה להצלחה.¹⁵ בהקשר להשכלה הגבוהה מתחדדת שאלה זו לאבחון המצב שבו לכל סטודנט, ללא קשר למינו, מעמדו החברתי, מאפייניו

⁶ ענתבי-ימיני, 2010

⁷ Krumer-Nevo & Sidi, 2012

⁸ Kastoryano, 2010

⁹ ענתבי-ימיני, 2010; עופר, 2010

¹⁰ עופר, 2010: 110

¹¹ ענתבי-ימיני, 2010: 65

¹² Kastoryano, 2010

¹³ מאוטנר, שגיא ושמיר, 1998

¹⁴ סבר, 2004: 147

¹⁵ Banks & McGee Banks, 2001

האתניים, הגזעיים והתרבותיים, יש סיכוי שווה להשתלב, ללמוד ולהצליח במוסד שבו הוא לומד.

במהלך המפגש הבין-תרבותי בקמפוסים, חווים הסטודנטים התנסויות ומפגשים עם "אחרים" שאינם בני תרבותם או קבוצתם האתנית. מפגשים אלה מזמנים הרחבת ידע לגביהם ומאפשרים פתיחות תרבותית¹⁶ והשפעה על הפחתת דעות קדומות.¹⁷ לצד זאת, המפגש עלול לחזק סטריאוטיפים בקרב קבוצת הרוב וליצור מתחים וניכור בין הקבוצות השונות.¹⁸ החרגת "אחרים" כרוכה, אם כן, בסיכון של תפיסתם כנחותים,¹⁹ ולכן נדרשת מצד קובעי המדיניות האקדמית והחברתית במוסדות האקדמיים לנקוט במדיניות מודעת ומתוכננת ליצירת אקלים רב-תרבותי שיבסס את ההתייחסות ל"אחרים" כשווים לקבוצת הרוב. כפי שציין קסטוריאנו²⁰ בהקשר זה, המציאות מורכבת והתשובות ביחס אליה מרובות.

מחקר זה מנסה להתמודד עם סוגיה זו בהקשר אקדמי-ישראלי-מקומי, ולבחון את יחסי הגומלין בין סטודנטים יהודים וערבים הלומדים לתואר שני במכללה לחינוך.

המחקר

השאלה שעמדה לנגד עינינו במחקר זה היא כיצד משתלבים "האחרים" (הסטודנטים הערבים) בתכניות התואר השני במכללה לחינוך (במקרה זה מכללת אורנים) ובמרחב הציבורי שלה, מנקודת מבט אקדמית וחברתית-תרבותית. כפי שהוסבר לעיל, "אחרים" הם אלה השייכים לקבוצה המאופיינת כ"אחרת", שאינה "משלנו". במחקר הנוכחי יוגדרו כ"אחרים" בעיקר הסטודנטים הערבים, בשל העובדה שהם שייכים לקבוצת המיעוט בישראל ונתונים להגדרות מחריגות לגבי קבוצת הרוב.

במחקר שולבו שיטת המחקר הכמותית-מתאמית²¹ וגישת המחקר האיכותנית.²² לצורך המחקר הוכנו שאלונים שכללו רכיב כמותי - שאלות סגורות, ורכיב איכותני - שאלות פתוחות. בנוסף, נערכו שבעה ראיונות עומק²³ עם מדגם של סטודנטים בשנת לימודיהם השנייה לתואר שני במכללה, כעיבוי לרכיב האיכותני בשאלון. ניתוח הראיונות וכן ניתוח השאלות הפתוחות מבוססים על הדגם של תאוריה מעוגנת בשדה הבנויה על ניתוח תוכן בשלבים.²⁴

¹⁶ Chang, 2005; Gurin et al., 2002

¹⁷ Pettigrew & Tropp, 2000

¹⁸ Hurtado et al., 1998; Sekaquaptewa & Thompson, 2002

¹⁹ Krumer-Nevo & Sidi, 2012

²⁰ Kastoryano, 2010

²¹ נחמיאס ונחמיאס, 1998

²² שקדי, 2003

²³ Fontana & Frey, 2005

²⁴ שקדי, 2003; Strauss & Corbin, 1990

סביבת המחקר בהקשר התרבותי

המחקר נערך בקרב סטודנטים הלומדים לקראת תואר שני באורנים, מכללה אקדמית לחינוך. הגם שהמכללה פתוחה לכול, היא מאופיינת בהגמוניה יהודית, בראש וראשונה בגין ההשתייכות המגזרית-יהודית המוצהרת שלה למשרד החינוך. מציאות זו באה לידי ביטוי בהקשרים רבים כגון: עברית היא שפת הלימוד השלטת, שפת ההתנהלות השוטפת (האקדמית והמנהלית), ושפת המרחב הציבורי במכללה, למעט כאשר הסטודנטים הערביים משוחחים בינם לבין עצמם. בנוסף, רכיבים בתוך תכניות הלימודים קשורים במובהק לנרטיב היהודי, שנת הלימודים כפופה ללוח העברי, וכן באה לביטוי בסממנים רבים ושונים בחיי היומיום כגון: קפיטריה כשרה, מזוזות בכניסה למבנים מרכזיים בקמפוס וכדומה. מאפיינים אלה של סביבת העבודה קיימים באופן מובנה בתרבות הדמוקרטית המחפשת איזון בין שמירה על ערכי השוויון בין כל הקבוצות בחברה, לבין הגנה על האופי הפוליטי-חברתי הייחודי של החברה ההגמונית.²⁵ בעידן הגלובליזציה מקדישה האקדמיה תשומת לב רבה לחקר קונפליקט בסיסי זה ולדרכים להתמודדות איתו, כאשר חיצים רבים מופנים אל המגרש החינוכי כזוהי שיסייע לפתור אותו,²⁶ ומכאן החשיבות שאנו רואים בבנייה יזומה ואקטיבית של אקלים רב-תרבותי ורגיש תרבות במוסדות המכשירים מחנכים לעתיד ומזמנים התפתחות אקדמית-מקצועית למחנכים ובעלי תפקידים בפועל במערכת החינוך.

אוכלוסיית המחקר: מאפיינים סוציו-דמוגרפיים וזיהוי "האחרים" בתוכה

אוכלוסיית המחקר כללה סטודנטים בתכניות ללימודי תואר שני במכללה לחינוך. במחקר השתתפו כ-60% מהסטודנטים לתואר שני בשתי נקודות זמן: 161 סטודנטים בשנת הלימודים הראשונה (תשע"א) ו-155 בשנת הלימודים השנייה (תשע"ב). אף כי השאלונים היו אנונימיים, נראה שמרבית הסטודנטים שהשיבו בתשע"א השיבו גם בתשע"ב. מרבית הסטודנטים, בשתי התקופות, הם יהודים (כ-60%) והיתר ערבים (כ-40%). רמת ההכנסה של הסטודנטים היהודים גבוהה מזו של הערבים. בקרב היהודים הכנסה גבוהה מהממוצע מאפיינת 31% מהמשיבים בעוד בקרב הערבים 16% בלבד דיווחו על רמה גבוהה של הכנסה. ביחס להגדרת הדתיות בהשוואה לפי מגזר, כל היהודים רואים עצמם כחילונים בעוד הערבים מגדירים עצמם בעיקר כשומרי מסורת ודתיים.

בחינת המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים מציגה באופן בולט חלוקה לשתי קבוצות: קבוצת הרוב היהודית וקבוצת המיעוט (הגדול יחסית) של סטודנטים ערבים. בנסיבות אלה ניתן לצפות שקבוצת המיעוט תיקלע לסיטואציה של "אחרות", מכיוון שהיא חורגת מגבולות הקבוצה ההגמונית במאפיינים עיקריים של דת ודתיות, תרבות, שפת אם, רמת הכנסה ועוד, מה שעלול להציב אותה בעמדת נחיתות.²⁷

²⁵ Kastoryano, 2010

²⁶ Banks & McGee Banks, 2001

²⁷ Krumer-Nevo & Sidi, 2012

ממצאים

אפיון האקלים החברתי-תרבותי במכללה ויחסי הגומלין בין "האחרים" לרוב

הממצא הבולט במחקר זה התגלה בהתייחסות הסטודנטים לאקלים החברתי-תרבותי במכללה, ובשאלה עד כמה הם חשים שקיים יחס שוויוני מצד המרצים כלפי כלל הסטודנטים, ומהי המשמעות של רכיב זה מבחינת אפשרויות ההשתלבות של "האחרים". בנושא זה דירגו הסטודנטים את הרגשתם ביחס לאקלים החברתי-תרבותי במכללה, עד כמה הם חשים שקיים יחס שוויוני מצד המרצים למגזרים השונים, אווירת הלימודים בכיתה ועוד.

מהממצאים (לוח 1) עולה כי באופן כללי לא קיימים הבדלים מובהקים בין תשובותיהם של הסטודנטים בשתי התקופות, ההבדלים אינם גדולים והם קיימים במספר היבטים בלבד. בשנת תשע"א ההסכמה הגבוהה ביותר בקרב הסטודנטים הייתה לגבי יחס שוויוני של המרצים כלפיהם, ואילו בשנת תשע"ב ההסכמה הגבוהה ביותר בקרב הסטודנטים הייתה ביחס לכך שהמרצים מאפשרים להם להביע את דעותיהם בחופשיות. צוינו הקשבה של האחד לדברי השני, אווירת סובלנות כללית במהלך השיעורים, ועידוד של מרצים להבעת דעות חופשית של סטודנטים ממגזרים שונים. אלה דורגו ברמה גבוהה על-ידי הסטודנטים בשתי התקופות.

התחום שזכה בקרב הסטודנטים להסכמה גבוהה למדי בלבד, בשתי התקופות, הוא ביחס לרמת ההישגים הלימודיים של סטודנטים ממגזרים שונים - אשר לטענת הסטודנטים אינה דומה. גם הערכת ההתחשבות בסטודנטים ממגזרים שונים זכתה לדירוג דומה עם ממוצע נמוך מ-4 בשתי התקופות.

במדד הכולל - "אווירה במכללה בלימודי תואר שני", הממוצע הוא גבוה ולא נמצא הבדל מובהק בין שתי התקופות (אם כי חלה ירידה קלה במדד המסכם בהשוואה בין התקופות). סטיות התקן בשתי התקופות הן נמוכות יחסית ומעידות על מידת הסכמה רבה (למשל, בהשוואה לסטיות התקן שנמצאו לגבי מדד יחסי הגומלין בקרב הסטודנטים) להיגדים השונים המבטאים אווירה חיובית במכללה. נמצא שמפגש מרובה תרבויות במכללה לצד "אחרים", מזמן בקרב רוב הסטודנטים התנסות חיובית, ובמידה רבה שוויונית ורב-תרבותית. עם זאת, לא חל שינוי בהשוואה בין שתי שנות הלימודים ואף נמצאה ירידה קלה בתחושות חיוביות אלה.

לוח 1 : אווירה חברתית-תרבותית במכללה בלימודי התואר השני (ממוצעים וסטיות תקן) לפי שנים ומבחן T לשני מדגמים בלתי-תלויים

T	תשע"ב	תשע"א	היגדים
	ממוצע (סטיית תקן)	ממוצע (סטיית תקן)	
1.076	3.86 (0.92)	3.98 (0.95)	מתחשבים באופן שווה בסטודנטים ממגזרים שונים
0.667	4.03 (0.86)	4.10 (0.92)	המרצים מתייחסים באופן שווה לסטודנטים מהמגזרים השונים
0.558	4.15 (0.83)	4.20 (0.78)	המרצים מעודדים סטודנטים ממגזרים שונים להביע דעותיהם באופן חופשי בשיעורים
-1.321	4.10 (0.85)	3.97 (0.88)	סטודנטים ממגזרים שונים נוהגים להתבטא בחופשיות במהלך השיעורים
0.908	3.97 (0.92)	4.07 (0.80)	ההזדמנות להישגים אקדמיים שווה לכל המגזרים
0.029	3.79 (0.89)	3.79 (0.90)	הישגיהם הלימודיים של הסטודנטים מהמגזרים השונים- דומים
1.026	4.04 (0.90)	4.14 (0.80)	המכללה רגישה תרבות
0.522	4.13 (0.82)	4.18 (0.82)	אתה מרגישה/ה כשווה בין שווים במכללה
1.191	4.20 (0.72)	4.29 (0.73)	אתה מרגישה/ה שהמרצים מתייחסים אליך באופן שוויוני בדרך כלל
0.913	4.19 (0.70)	4.26 (0.66)	סטודנטים מקשיבים בסבלנות לדברי האחרים
-0.308	4.27 (0.65)	4.25 (0.69)	יש אווירה של סובלנות בקרב הסטודנטים במהלך השיעורים
-1.289	4.31 (0.70)	4.19 (0.81)	המרצים מאפשרים לסטודנטים להביע דעותיהם בחופשיות
0.459	4.09 (0.60)	4.12 (0.61)	מדד מסכם : אווירה במכללה בלימודי תואר שני

** p<0.01 *p<0.05

באשר ליחסי הגומלין בין הסטודנטים מקבוצת הרוב והמיעוט נמצא כי ברוב ההיבטים לא קיים הבדל מובהק בין התשובות של הסטודנטים בהשוואה בין שתי שנות הלימוד. קיימת מידה רבה של הסכמה בקרב הסטודנטים לגבי ההיכרות עם שמות הסטודנטים ממגזרים אחרים וגם מהמגזר שלהם. קיימת הסכמה במידה בינונית לגבי כל יתר ההיבטים: שיתוף פעולה לימודי וחברתי בין מגזרים, שיתוף פעולה בהכנת

עבודות, מפגשים בהפסקות והיכרות כללית. ההיגד שזכה להסכמה הנמוכה ביותר בקרב הסטודנטים בשתי התקופות הוא ביחס לקשרים חברתיים עם סטודנטים שאינם מהמגזר שלהם מעבר לשעות הלימודים. יחד עם זאת, זהו ההיבט היחיד שחלה בו עלייה מובהקת משנת תשע"א לשנת תשע"ב.

במדד מסכם לעשרת ההיגדים המתייחסים לטיבם של יחסי הגומלין בין הסטודנטים מן המגזרים השונים נמצא כי רמת יחסי הגומלין הממוצעת היא בינונית ולא נמצא הבדל מובהק בין שתי התקופות בהקשר זה. יוצא מכך שהלימודים במהלך שנתיים אמנם זימנו מפגש מרובה-תרבות למרבית הסטודנטים לתואר שני במכללה, אך למעט היכרות שמית, טיבם של יחסי גומלין אלה "פושר" ואף נשאר כמעט זהה בהשוואה בין שתי שנות הלימודים.

לעומת הממצאים הכמותניים, התשובות לשאלות הפתוחות וראיונות העומק יצקו תוכן רחב יותר לאופי ההיכרות, והעידו כי אכן מתקיימים קשרי גומלין כלשהם בין הסטודנטים, כאשר חלק קטן מהסטודנטים כבר נחשף בעבר ל"אחרים", והמפגשים הבין-תרבותיים אינם זרים להם לחלוטין. יתר על כן, רבים ציינו את המפגשים כחוויה חדשה שסייעה בהיכרות, בעיקר של הרוב את המיעוט, בהיבטים תרבותיים שונים ובמיתון סטריאוטיפים, כפי שניתן ללמוד מההיגדים הבאים:

אצלי, באופן אישי, המון השתנה מכיוון שיצא לי לפגוש אנשים שהפכו להיות חברים טובים שלי מהמגזר השונה ממני, ואני אוהבת אותם ומתייחסת אליהם כמו אל כולם. (יהודייה)

ובאותה רוח מציגה את הדברים סטודנטית יהודייה נוספת:

במהלך לימודי כאן נחשפתי למגזרים השונים בחברה. הרגשתי שהשהות שלי במכללה היוותה מעין "גשר" ביני לבין מגזרים אחרים וקרבה אותנו.

יחסי הגומלין באו לידי ביטוי בעיקר במהלך הלימודים, אך בשעות הפנאי אין כמעט המשכיות למפגשים, זאת בשל קשיי תקשורת, עומס מטלות בבית ובעבודה ואולי גם חוסר רצון לכך:

הקשר האישי שלי "איתם" מתחיל ומסתיים במכללה. אין מעבר לזה, אין טלפונים בינינו. יש מיילים אולי, והכל בעניין הלימודים. (יהודייה)

מחזק את התמונה הזו סטודנט יהודי:

יחסים אישיים או חברות או להיות ידידים לא חושב שמתפתח פה. אנחנו ביחסים טובים, אנחנו מדברים, יושבים ביחד בקפיטריה, אבל מעבר לזה, מחוץ לכותלי המכללה, מעבר לגדר - אין המשכיות בקשר איתם.

ניתן לומר שסטודנטים יהודים רבים ציינו את החיוב שבמפגשים אלה לצד אדישות שגילו עמיתיהם, ואילו הסטודנטים הערבים מיעטו להתייחס באופן ישיר לשאלות אלה. בלטה סטודנטית ערבייה אחת שציינה במפורש כי היא מחפשת את חברתן של סטודנטיות יהודיות כדי להיחשף וללמוד ממי שנתפסות "אחרות" ביחס אליה:

זה שאני נמצאת עם יהודיות זה עושה לי יותר טוב, כאילו אני לומדת דברים חדשים. ככה אני מרגישה, אני לא סתם לא בחרתי להיות במכללה ערבית.

סטודנטית ערבייה נוספת תיארה תמונה של יחסי גומלין טובים אך מוגבלים לשעות הלימודים, ובעיקר לצורך מילוי מטלות לימודיות משותפות:

אנחנו עוזרות אחת לשנייה. כשמגיעים לעזרה זה לא נחשב ערבייה או יהודייה. זה פשוט נשמע מצחיק לחשוב שאני אעזור לה כי אני ערבייה והיא ערבייה, ולזו אני לא אעזור כי היא רוסייה.

רוב המשיבים היהודים ציינו את היתרון שבחשיפה אל "האחרים" וההיכרות היותר מעמיקה עימם. אך, כאמור, ההתייחסות היא אל סיטואציית המפגש במרחב המכללתי המשותף ולא מחוצה לו:

גם לפני הלימודים יצא לי לעבוד ולשתף פעולה עם בני מגורים אחרים. הלימוד והחקר המשותפים חשפו בפניי דקויות נוספות והעמיקו את ההיכרות עם היבטים תרבותיים שפחות הכרתי קודם לכן. (יהודייה)

ומוסיף סטודנט יהודי:

המפגש עם "האחרים" יצר אצלי היכרות מעמיקה יותר עם עולמם התרבותי השונה – הקשיים והבעיות איתם הם מתמודדים כולל קשיי השפה. וגם, המפגש יצר אצלי הערכה רבה לעבודה שלהם במערכת החינוך שלהם.

סטודנטית יהודייה נוספת מדגישה את רמת הפתיחות הבין-אישית עם חברותיה הערביות:

יש לי חברות קרובות מ"המגזר"²⁸ שרמת הפתיחות שלנו גם מבחינת הקשרים האישיים וגם מבחינת העשייה הלימודית, הכל פתוח והיחסים טובים, זורמים.

בתוך התמונה המבטאת, על פניה, יחסי גומלין חיוביים, יש גם ביטויים לתחושת ריחוק מצד הקבוצה ההגמונית היהודית ביחס ל"אחרים":

צריכים להיות יחסים יותר טובים. אני מרגישה שיש חלק מהסטודנטים היהודים שומרים מרחק. (ערבייה)

סטודנטית יהודייה התייחסה למסר הריחוק אותו משדר אופן הישיבה בכיתה:

שמתי לב באחד הקורסים שלנו, שהערביות יושבות בצד אחד והיהודיות בצד שני ולא מתערבבות, וזהו דווקא קורס קטן ואינטימי שמעודד פתיחות לדעות שונות, זה מוזר בעיניי.

ככלל, ניתן לאפיין את יחסי הגומלין בין קבוצת הרוב היהודית ל"אחרים" כחיוביים אך נראה כי הם נטולי אופק התפתחותי, והם רלוונטיים להקשר הלימודי בלבד. עם זאת, רק חלק קטן מהסטודנטים טענו שעל המכללה להוביל מהלך יזום לשיפור יחסי הגומלין עם "האחרים".

²⁸ ביטוי שגור אצל יהודים-ישראלים בהתייחסותם לאוכלוסייה הערבית.

אפיון והערכת איכות החוויה האקדמית במכללה: קבוצת הרוב ו"האחרים"

התמונה הכללית שהתקבלה מהממצאים הכמותניים לגבי הערכת הסטודנטים את החוויה האקדמית בתכניות התואר השני במכללה (לוח 2) היא של הערכה גבוהה הן בהיבט של השתלבותם בחוויית הלמידה והן בהיבט של איכות תהליכי ההוראה-למידה. הערכה זו מבטאת את עמדתם של רוב הסטודנטים (היהודים והערבים כאחד) והיא, כאמור, חיובית במידה רבה. כשהתבקשו לדרג היבטים שונים הקשורים בחוויה האקדמית-לימודית במכללה, מידת ההסכמה הגבוהה ביותר של מרבית הסטודנטים הייתה לגבי התחושה כי הם נחשפו לתכנים חדשים. כמו כן, הסטודנטים ציינו בדירוג גבוה את היותם של המרצים מסבירי פנים, את התחושה שהלימודים לתואר שני מקדמים אותם מבחינה מקצועית (במיוחד בתשע"ב) ומצמיחים אותם, וכן את התרומה של הלימודים במכללה לעבודתם בעתיד.

מידת הסכמה בינונית בקרב הסטודנטים, בשתי התקופות, הובעה ביחס להיבטים הבאים: תחושה שהישגיהם הלימודיים טובים, יכולותיהם האקדמיות באות לידי ביטוי בכך שרמת השיעורים גבוהה, הקורסים מעניינים, ובאופן כללי, ציפיותיהם מהלימודים במכללה התממשו.

שני ההיגדים היחידים בהם נמצאו הבדלים במידת ההסכמה בהשוואה בין שתי התקופות, הם אלה הקשורים ברכישת מיומנויות אקדמיות חדשות ובתרומת עבודת הגמר לעשייה ב"שטח". בשתי התקופות קיימת מידת הסכמה בינונית עם שני היגדים אלה, אולם בשנת תשע"ב מידת ההסכמה עלתה באופן מובהק בהשוואה לתשע"א והתקרבה למידת הסכמה גבוהה.

ממוצעי מדד "הערכת החוויה האקדמית במכללה" מעידים על הערכת הלמידה במכללה ואיכותה כגבוהה, ועלייה קלה בהערכה זו בהשוואה בין תשע"א לתשע"ב (אם כי עלייה לא מובהקת). כמו כן הסטודנטים תמימי דעים במידה הרבה ביותר לגבי מדד זה בהשוואה למדדים קודמים, לפי סטיות התקן הקטנות בשתי שנות הלימוד. מכאן שרוב הסטודנטים מעריכים את חוויית הלמידה ואת איכות למידתם במכללה כחיובית במידה רבה.

לוח 2 : הערכת איכות החוויה האקדמית במכללה (ממוצעים וסטיות תקן) לפי שנים ומבחן T לשני מדגמים בלתי-תלויים

T	תשע"ב	תשע"א	היגדים
	ממוצע (סטיית תקן)	ממוצע (סטיית תקן)	
-1.329	3.97 (0.62)	3.87 (0.61)	הישגיך הלימודיים גבוהים
-1.310	3.95 (0.69)	3.85 (0.62)	יכולותיך האקדמיות באות לידי ביטוי
-1.734	3.77 (0.88)	3.58 (0.96)	רמת הקורסים בשיעורים גבוהה
-0.424	3.74 (0.83)	3.70 (0.84)	תכני הקורסים מעניינים
0.113	4.08 (0.62)	4.09 (0.70)	המרצים מסבירי פנים
-1.815	4.10 (0.81)	3.92 (0.89)	הלימודים לתואר שני מקדמים אותך מבחינה מקצועית
-0.250	4.17 (0.78)	4.14 (0.85)	אתה מרגישה/ה כי למדת דברים חדשים
0.625	4.04 (0.86)	4.10 (0.85)	לימודיך במכללה יסייעו לך בעבודתך בעתיד
0.436	4.10 (0.77)	4.14 (0.78)	הלימודים הם ברמה אקדמית גבוהה
-0.790	4.10 (0.80)	4.03 (0.88)	הלימודים "הצמיחו" אותך
-0.634	3.87 (0.81)	3.81 (0.89)	ציפיותיך מהלימודים במכללה, באופן כללי, התממשו
-2.034*	3.92 (0.87)	3.70 (0.89)	עבודת הגמר היישומית תתרום לעשייתך ב"שטח"
-1.995*	3.97 (0.82)	3.77 (0.95)	רכשת מיומנויות אקדמיות חדשות (כתיבת עבודות, שימוש בשיטות מחקר)
-1.266	3.98 (0.52)	3.90 (0.54)	מדד מסכם : הערכת איכות החוויה האקדמית

** p<0.05 *p<0.01

לצד ההערכה הכוללת הגבוהה של איכות החוויה האקדמית, נשמעו אמירות בעלות אופי של "קיפוח" מצד הסטודנטים היהודים בהתייחסותם לנושא ההישגים הלימודיים שלהם ושל "האחרים":

נותנים פה יחס מועדף לבני מיעוטים [...] יש מן הרגשה שמקלים עליהם ומוותרים להם יותר [...] בעצם, לפעמים אני זאת שמרגישה זרה ושונה יחסית אליהם [...] יש פה אקלים חברתי נוח שמטפח דווקא יותר את המגזר הערבי, שהוא בכלל לא מיעוט. (יהודייה)

אנו לומדים מאמירות אלה שקיימת בקרב קבוצת הרוב תחושה של אי-נחת ממדיניות המכללה בתכניות התואר השני בתחום האקדמי, מדיניות המטפחת, לתפיסתם, את קבוצת "האחרים" ונוקטת העדפה מתקנת. בולטת בעיניי זה האמירה שהוצגה לעיל על המגזר הערבי – "האחר" שהוא "בכלל לא מיעוט",²⁹ מה שמבטא אולי תחושה מסויימת של איום מצד הקבוצה היהודית ההגמונית. מן העבר השני ניתן למצוא אמירות ביקורתיות של "האחרים", המוחים על היעדר חשיפה מספקת לתרבותם ולהיסטוריה שלהם בקורסים האקדמיים. בלט בהקשר זה ההיגד הבא מפי סטודנטית ערבייה:

[...] אני הייתי צריכה לבחור בין אנדרטאות הזיכרון של היהודים³⁰ ולכתוב על זה. אני לא רוצה שיציגו את ה"נכבה" כמו שהפלסטינים מציגים, אבל לפחות שיביאו משהו גם מהתרבות שלי!

השתלבות ה"אחרים" במרחב הציבורי המכללתי

המציאות של המרחב הציבורי בקמפוס יוצרת חסמים להשתלבות "האחרים" במרחב הציבורי במספר תחומים. התחום הראשון הוא הדומיננטיות של השפה העברית במרחב הציבורי. היבט זה זכה להתייחסות ביקורתית רחבה מזוויות שונות דווקא מצד הסטודנטים היהודים, ולא נשמעה התייחסות מצד "האחרים".

[...] העובדים האדמיניסטרטיביים, רובם אם לא כולם, הם מהמגזר היהודי ומדברים רק עברית. (יהודי)

[...] באורנים מה שאני רואה, שיש אחוז ניכר יותר של ערבים מהאחוז של הערבים בחברה הישראלית. אז אני מצפה מהמכללה שהשילוט יהיה גם בערבית. (יהודי)

[...] כשדיברנו על השלטים בעברית מישהו אמר לי, שאין חוק כזה! אז אני אמרתי שלא צריך לחכות לחוק, צריך לעשות שילוט בערבית! אני יודע שיש פה חוג לשפה הערבית, וכמעט כל הסטודנטים שלו ערבים, אז למה שלא יהיה שילוט בערבית? (יהודי)

לוח השנה האקדמי של המכללה (הכולל את ימי הלימודים והחופשות) מתנהל באופן מובהק על-פי לוח השנה העברי, אם כי סטודנטים בני דתות אחרות זכאים לימי חופשה בחגיהם המרכזיים. לכך ישנן תגובות מכיוונים שונים:

[...] על פניו המכללה קולטת סטודנטים מכל התרבויות. מדוע לא שומרים על החגים של כל המגזרים? מדוע לא נרתמים לכבד גם את הנוצרים והמוסלמים? (יהודי)

[...] אפשר דברים סמליים. נגיד, שולחים מהמזכירות או דרך מחשב, מכתב לכבוד חג המולד: "שנה טובה, חג מולד שמח". את האמת, אני לא מסתכלת על זה שזה מחייב, כי זה דבר פרטי שלי, אבל זה מקובל. (ערבייה)

²⁹ במכללה הנחקרת

³⁰ בשואה

[...] אני ראיתי שבחג של האתיופים ארגנו משהו באולם [...] הם לבשו בגדים כאלה מיוחדים ורקדו ריקודים שלהם. (ערבי)

בהיגדים הללו ישנה התייחסות של שתי הקבוצות להתעלמות המכללה כגוף אקדמי מחגיהם של "האחרים" גם באופן פומבי וגם בהעדר תשומת לב אישית. יתר על כן, בולטת פה ההשוואה אל קבוצת "אחרים" נוספת – סטודנטים יוצאי אתיופיה, אשר בניגוד ל"אחרים" הערבים זוכים לציון החג הייחודי שלהם, חג הסיגד, במרחב הציבורי של המכללה.

אני חושבת שמקום שחורת על דגלו רב-תרבותיות חייב, למשל, לתת מקום ולשנות את החופשות שיתאימו לכל הדתות [...] יש חופשות בחגים של ערבים ואתיופים, אך לא מתחשבים מספיק בחגים היהודיים. לדוגמה, נר ראשון של חנוכה וערב יום השואה אין חופש. (יהודייה)

[...] אני חושבת שזה לא נכון! לא נכון שנותנים "להם" שהם יחגגו ואם נותנים, אז לפחות בלי שינויים במערכת. (יהודייה)

ניתן לשמוע בהקשר זה קולות שונים: מצד אחד, קול הקורא להתייחסות ראויה לחגים של כל הקבוצות התרבותיות, ומצד שני חשש שהתייחסות רחבה זו תשבש את מערכת שעות הלימודים והחופשות. לעומת זאת, נשמע גם קול הקורא להרחבת החופשות של הסטודנטים היהודים בלבד בימים משמעותיים נוספים בלוח השנה העברי.

התמונה הכללית המתקבלת, הן מקבוצת הרוב היהודית והן מקבוצת "האחרים" היא של אקלים רב-תרבותי המשדר רגישות תרבותית, ומצליח במידה רבה יחסית, לתת תחושת שוויון במעמד ורמת שוויון הזדמנויות הוגנת לקבוצת הסטודנטים הערבים. זאת, לצד ביקורת שהובעה כלפי מאפיינים שונים של ההגמוניה היהודית במכללה מצד הסטודנטים הערבים, וביקורת מצד הסטודנטים היהודים ביחס להתחשבות יתר ונקיטת מדיניות של העדפה מתקנת בעיקר כלפי הסטודנטים הערבים בתחומים מסויימים כגון: התחום הלימודי, תחומים הקשורים במהות ובמבנה אקדמי הבסיסי של המכללה, וכן בהתנהלות השוטפת בקמפוס.

דיון וסיכום

החברה הישראלית היא חברה מרובת תרבויות על רקע שני נתוני יסוד: (1) העובדה כי מדינת ישראל היא מדינת הגירה בהגדרתה;³¹ ו-(2) חיים במדינת ישראל אזרחים ערבים המזוהים בה כ"אחרים" אולטימטיביים.³² לאור העובדה שמערכת החינוך בישראל היא מגזרית, המפגש הראשון עם "האחרים" מתרחש בשלב של הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה.

המחקרים מעידים כי ניתן היה לצפות שבמהלך המפגשים הבין-תרבותיים בקמפוסים יתרחשו תהליכים חיוביים בקרב שתי האוכלוסיות, כגון: הרחבת הידע של קבוצת הרוב לגבי "האחרים", הגדלת הפתיחות התרבותית, וביטוי מובהק של ערכים

³¹ הכחן, 2001

³² ענתבי-ימיני, 2010; עופר, 2010

דמוקרטיים ואחדות אזרחית בקרב שתי האוכלוסיות. לעומת זאת מפגש בין-תרבותי זה עלול להתפתח לכלל תהליך שלילי כאשר קבוצת "האחרים" נקלעת לסיטואציה של נחיתות בעיני הקבוצה ההגמונית, מה שעלול להוביל לחיכוך ועימות בין הקבוצות. מהמחקר שערכנו למדנו כי המציאות מרובת התרבויות בתכניות התואר השני במכללה הנחקרת מזמנת מפגש ייחודי עבור כלל הסטודנטים. אמנם חלקם חוו אותו במהלך לימודיהם לתואר הראשון במכללה זו, אך עבור מרביתם היה זה מפגש ראשון עם "האחר" ועם מציאות מרובת תרבויות.

המפגש בין האוכלוסיות גרם לכלל הסטודנטים הנחקרים לתת את הדעת באופן מודע על האקלים החברתי-תרבותי אותו הם חווים במכללה, על מאפייניה של החוויה האקדמית שזומנה להם ועל אופי המרחב הציבורי הסובב אותם. ממצאי המחקר מצביעים על התפתחות של תהליכים משני הסוגים שהוזכרו: התקרבות בין-תרבותית לצד ניצני תסכול של "האחרים" - בני המיעוטים, מצד הסביבה ההגמונית. ניכר כי לתפיסתם של הסטודנטים במחקר הנוכחי, קיימת השתלבות טובה יחסית של "האחרים" באקלים החברתי-תרבותי הרווח בתכניות התואר השני במכללה. בני קבוצת המיעוט ובני קבוצת הרוב העידו שהם מרגישים שווים ומקיימים קשרים חברתיים טובים חוצי מגזר. היחסים בין הקבוצות מאופיינים בתקשורת בין-אישית ידידותית, ואף לא נמצאו עדויות לחיכוך על רקע מגזרי. האקלים החברתי-תרבותי נתפס על-ידי הסטודנטים שהשתתפו במחקר כאקלים מכבד, פתוח ומכיל, המתייחס באופן הגון לכלל הסטודנטים ובכך, לתפיסתם, מממשת המכללה את ערך שוויון ההזדמנויות.

ממצא זה מעודד לאור הסיכון להתפתחות עימות בשל העובדה ש"האחרים" מהווים קבוצת מיעוט גדולה דיה בקרב הסטודנטים בקמפוס הנחקר³³ ולאור השפע העמוק בין יהודים לערבים בחברה הישראלית.³⁴

יחד עם זאת, באשר לתפיסת האקלים החברתי-תרבותי והחוויה האקדמית במכללה, המחקר מעלה היבטים ביקורתיים. ראשית, קיימים פערים מסוימים בהישגים הלימודיים בין קבוצת הרוב ל"אחרים", לטובת קבוצת הרוב, וזאת כאשר מרבית הסטודנטים, ובכללם הערבים, מעידים על יחס שוויוני של המרצים אליהם, והם אינם מתלוננים על העדר הזדמנות שווה. כלומר, בהתבסס על גישתם של בנקס ומקגי-בנקס,³⁵ המסגרת האקדמית בה לומדים הסטודנטים "האחרים" לתואר שני נוקטת בדרך כלל, לתפיסת רוב הנחקרים, בגישה שוויונית כלפי "האחרים", ומאפשרת להם נקודת פתיחה הוגנת להשתלבות ולהצלחה במכללה. ראוי לציין גם כי כמה סטודנטים יהודים חשו נפגעים על רקע מצבים שבהם, לתפיסתם, נקטו מרצים מסוימים בגישה של העדפה מתקנת כלפי "האחרים". סטודנטים אלה ראו בכך פגיעה בסיכויי ההצלחה שלהם.

Hurtado et al., 1998³³

סמוכה, 2001³⁴

Banks & McGee Banks, 2001³⁵

המרחב הציבורי במכללה נשלט על-ידי ההגמוניה היהודית, בראש וראשונה כפועל יוצא מהמבנה המגזרי של מערכת החינוך הישראלית אליה משתייכת המכללה. עם זאת, המכללה פותחת את שעריה גם ל"אחרים". ההגמוניה היהודית מתבטאת בהיבטים אקדמיים - תכני ההוראה, לצד חיי היומיום ושגרת החיים הבלתי-פורמלית במכללה, החל משימוש בלוח השנה העברי המכתיב את מבנה שנת הלימודים, דרך השפה העברית והתרבות היהודית-ישראלית השולטת במרחב הציבורי, ועוד סממנים רבים נוספים שפורטו לעיל. מאפיינים סמליים המזוהים עם קבוצת הרוב גורמים לתחושות המבטאות מרירות ותסכול בקרב הסטודנטים "האחרים" ולביטויי מחאה גם מצד חלק מהסטודנטים היהודים. מכאן שהאקלים החברתי-תרבותי במכללה נתפס כחיובי בעיקרו וכרב-תרבותי, אקלים המכבד את "האחרים", אולם הוא מתקיים בתוך סביבה הגמונית המציבה אותם בעמדת נחיתות.³⁶

נראה, כי על הפקולטה ללימודים מתקדמים שבה נלמדות התכניות לתואר שני במכללה ועל המכללה כולה, כגוף ארגוני בעל אידיאולוגיה חינוכית רב-תרבותית, להשקיע מאמץ בשיפור נוסף של האקלים הרב-תרבותי במרחב הציבורי שלה וכן בהרחבת העיסוק בחינוך לרב-תרבותיות במסגרת התכניות האקדמיות גם כדי לשמור על התנהלות תוך חיכוך מזערי, אך בעיקר כיעד אידיאולוגי.

נסכם בדברי אחת המרואיינות שמדבריה צוטטה כותרת המאמר: "יש פה משהו שמאפשר".³⁷ המחקר מאתגר אותנו להגדיר ביתר בירור את ה"משהו המאפשר" הקיים לתפיסת הסטודנטית, ולעשותו למשנה סדורה. בנוסף, נדרש כאן מחקר המשך להשוואה בין עמדות של סטודנטים ממכללות שונות לחינוך, בהן מתקיימים יחסי גומלין בין קבוצת רוב לקבוצת מיעוט "אחרת", ולעמוד על תחושות ה"אחרות" באופן מעמיק יותר גם בקרב קבוצת הרוב. ממצאי המחקר הנוכחי מחזקים את הטענה שמסגרת הלמידה בתואר השני הכוללת אנשי חינוך בוגרים יותר (יחסית לסטודנטים הלומדים לתואר ראשון), וסביבת למידה מכבדת, עשויים להוות תשתית ליחסי גומלין רב-תרבותיים בתוך סביבה מרובת תרבויות, ובכך לתרום באופן צנוע להעברת חלק מחוויה זו לבתי הספר באמצעות הסטודנטים, שאולי לראשונה הכירו את "האחרים" גם אם לא באופן מעמיק, וחוויית מיתון של סטריאוטיפים והפחתת בתחושת הניכור.

רשימת מקורות

אתר מכללת אורנים, אוחר ב: - 7.03.2013 : <http://www.ornim.ac.il/sites/heb/academic-units/advanced-studies-faculty/med/about/pages/default.aspx>

לב ארי, ל' (2012). מאפיינים דמוגרפיים והשכלתיים של אוכלוסיית המתקבלים לתואר ראשון ושני באורנים בשנת תשע"א. קריית טבעון: מכללת אורנים, הרשות למחקר ולהערכה.

³⁶ ראו גם אצל Krumer-Nevo & Sidi, 2012
³⁷ "פה" – בתכניות התואר השני במכללה בה נערך המחקר

- לב ארי, ל' ולרוו, ד' (2012). **מרחב לימודי מרובה תרבויות בתכניות התואר השני באורנים: גורמים המסבירים עמדות כלפי רב-תרבותיות בקרב הסטודנטים. דוח מחקר.** קריית טבעון: מכללת אורנים, הרשות למחקר ולהערכה.
- מאוטנר, מ', שגיא, א' ושמיר, ר' (1998). הרהורים על רב-תרבותיות בישראל. בתוך: מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), **רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית.** אוניברסיטת תל-אביב: רמות.
- נחמיאס, ד' ונחמיאס, ח' (1998). **שיטות מחקר במדעי החברה.** תל-אביב: עם עובד.
- סבר, ר' (2004). מדיניות קליטת העלייה במערכת החינוך. **מגמות**, 43, 1, 145-169.
- סמוחה, ס' (2001). יחסי ערבים-יהודים. בתוך: א' יער וז' שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית** (עמ' 237-240). רמת-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- עופר, ד' (2010). "תיקון הנפש" ו"תיקון הגוף": בני עליית הנוער מתבוננים בעצמם ובזולתם. בתוך: ע' לומסקי-פדר ות' רפפורט (עורכות), **נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג** (עמ' 99-139). ירושלים: מכון ון ליר ותל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ענתבי-מיני, ל' (2010). בשולי הנראות: עולים אתיופים בישראל. בתוך: ע' לומסקי-פדר ות' רפפורט (עורכות), **נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג** (עמ' 43-68). ירושלים: מכון ון ליר ותל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת - מחקר איכותני תיאורי ויישום.** אוניברסיטת תל-אביב: רמות.
- Ahmed, S. (2000). *Strange encounters: Embodied others in post-coloniality.* London: Routledge.
- Banks, J.A. & McGee Banks C.A. (Eds.). (2001). *Multicultural education, issues and perspectives.* Boston: Allyn and Bacon.
- Chang, M.J. (2005). Reconsidering the diversity rationale. *Liberal Education*, 91, 1, 6-14.
- Fontana, A. & Frey, J.H. (2005). The interview: From neutral stance to political involvement. In: N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (3rd ed. pp. 695-727). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gurin, P., Dey, E.L., Hurtado, S. & Gurin, G. (2002). Diversity and higher education: Theory and impact on educational outcomes. *Harvard Educational Review*, 72, 3, 330-366.
- Hurtado, S., Milem, J.F., Clayton-Pedersen, A.R. & Allen, W.R. (1998). Enhancing campus climates for racial/ethnic diversity through educational policy and practice. *Review of Higher Education*, 21, 279-302.
- Kastoryano, R. (2010). Codes of otherness. *Social Research*, 77, 1, 79-100.
- Krumer-Nevo M. & Sidi, M. (2012). Writing against the othering. *Qualitative Inquiry*, 18, 4, 299-304.
- Macdonald, J.J. (1997). *Sociology.* New Jersey: Prentice Hall.
- Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2000). Does intergroup contact reduce prejudice? Recent meta-analytic findings. In: S. Oskamp (Ed.), *Reducing prejudice and discrimination: Social psychological perspectives* (pp. 93-114). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Sekaquaptewa, D. & Thompson, D. (2002). The differential effects of solo status on members of high and low status groups. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 694-707.

Strauss, A. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park: CA, Sage Publication.

